

УДК 378.147:004.9]:159.923.2:[37.011.3:165.74]

DOI: 10.31499/2307-4914.2(22).2020.222710

САМОРОЗВИТОК СТУДЕНТІВ У МУЛЬТИМЕДІЙНОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ З ПОГЛЯДУ ГУМАНІСТИЧНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Григоренко Тетяна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0002-4616-6853

E-mail: tetyana.hryhorenko@udpu.edu.ua

Захаревич Микола, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри професійної освіти та технологій за профілями, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0003-3013-8644

E-mail: zakharuman@gmail.com

У статті розглядається проблема та основні фактори саморозвитку студентів у мультимедійному освітньому середовищі. Стверджується, що цілісний процес саморозвитку студентів у мультимедійному освітньому середовищі розглядається через призму концепції гуманістичної педагогіки на основі культурологічного, особистісно-діяльнісного, етнопедагогічного та інформаційно-середовищного підходів. Виявлено, що мультимедійне навчання, змінює не тільки зміст навчальної діяльності, а й характер взаємодії суб'єктів освіти.

Ключові слова: саморозвиток, вчитель-філолог, інформаційне освітнє середовище, мультимедіа, гуманістична педагогіка, комп'ютеризація навчання, концепція творчого саморозвитку особистості, мультимедійне навчання, навчально-інформаційне середовище.

SELF-DEVELOPMENT OF STUDENTS IN A MULTIMEDIA EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN TERMS OF HUMANISTIC PEDAGOGY

Grygorenko Tetyana, Candidate of Philology, Associate Professor of the Chair of Ukrainian language with teaching methods, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-4616-6853

E-mail: tetyana.hryhorenko@udpu.edu.ua

Zakharevych Mykola, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor Department of Vocational Education and Technology by profiles, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0003-3013-8644

E-mail: zakharuman@gmail.com

Attention to self-development is caused by defining role in the life of the individual, the active involvement of man in the process of his own life. According to most modern scientists, the main source of development are internal contradictions, this process is, in fact, self-development (self-movement). Personal self-development is characterized by a high level of self-organization, communicativeness and the formation of a scientific "picture of the world" and a humanistically oriented attitude to themselves and others.

A holistic study of the problem of preparing students of higher education institutions for self-development in a multimedia educational environment in terms of humanistic pedagogy still remains out of the attention of scientists at the theoretical and methodological level, which negatively affects the quality of training of philologists and teachers.

The aim of the article is to analyze the problem of self-development of future teachers of philology in psychological and pedagogical research and to clarify the essence of the concept of "professional self-development of future teachers" as a pedagogical category.

Activation of personal self-development, which we consider as a process and a phenomenon, is an integrated factor in their relationship. By "activation of personal self-development" we mean purposeful dynamics to change the internal state of the individual and the realization of their own positive movement on the path of self-development. At the same time, we consider self-control as a personal quality of a person and a mechanism of self-regulation of the success of personal and professional self-development, as well as self-education in the context of multimedia learning.

The ideal condition for professional development can be ICT, multimedia (computer systems with integrated support for audio and video), virtual reality (artificial world, which in some way reflects and transforms the real world, creating a virtual environment (space) according to ideas and goals of those who build it), an automated learning system based on hypertext technology (allows to increase the assimilation of educational material, includes a set of educational and methodical materials (demonstration, theoretical, practical, control) and computer programs that control the educational process), a powerful information resource of the World Wide Web, extensive experience in teaching multimedia technologies etc.

In line with the humanistic paradigm of multimedia learning, the door to a single world cultural and educational space opens, so it is correct to consider students' self-development as a promising intellectually and morally purposeful education of themselves in new socio-cultural conditions, more precisely in multimedia learning.

Taking into account the above mentioned, we are inclined to believe that Internet resources, multimedia learning systems and tools, finally, the whole educational environment are designed to become the optimal conditions for self-development of students of philology. In this case, self-development is due to the presence of personal content of educational activities (author's Internet projects, electronic textbooks).

Keywords: *self-development, teacher-philologist, information educational environment, multimedia, humanistic pedagogy, computerization of education, concept of creative self-development of personality, multimedia learning, educational-information environment.*

Увага до саморозвитку зумовлена його визначальною роллю у життєдіяльності особистості, активним уключенням людини у процес власної життєтворчості. На думку більшості сучасних науковців, основним джерелом розвитку виступають внутрішні суперечності, то цей процес, по суті, є саморозвитком (саморухом). Особистісний саморозвиток характеризується високим рівнем самоорганізації, комунікативністю і сформованістю наукової «картини світу» та гуманістично орієнтованим ставленням до себе та інших. З погляду на це утворюється високий рівень «суб'єктивності» особистості і складається певна «Я-концепція», тільки тоді особистість здатна осмислити свій потенціал і направити їх на саморозвиток.

Проблема саморозвитку особистості перебуває у центрі уваги багатьох науковців-психологів та педагогів. На теоретико-методологічному рівні проблема саморозвитку особистості знайшла своє висвітлення у працях вітчизняних (І. Бех, І. Булах, В. Зінченко, О. Киричук, Г. Костюк, І. Кузьменко, М. Ценко та ін.) та зарубіжних (Р. Бернс, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс та ін.) дослідників. Окремим питанням професійного саморозвитку вчителів різних спеціальностей найчастіше присвячується частина сучасних наукових праць (А. Бистрюкова, О. Власова, О. Воронова, Л. Квашко, С. Пятаєва, Т. Стрітьєвич, Т. Тихонова, Б. Фішман,

П. Харченко, Р. Цокур та ін.). Проте цілісне дослідження проблеми підготовки студентів закладів вищої освіти до саморозвитку в мультимедійному освітньому середовищі з погляду гуманістичної педагогіки до цього часу залишається поза увагою вчених-педагогів на теоретичному та методичному рівні, що негативно позначається на якості підготовки студентів-філологів і діяльності учителів-практиків.

Метою статті є аналіз проблеми саморозвитку майбутнього вчителя-філолога у психологічних та педагогічних дослідженнях й уточнення сутності поняття «професійний саморозвиток майбутнього педагога» як педагогічної категорії.

Юність як особливий період життя людини має свої специфічні характеристики, які мають мотивувати саморозвиток. Саме тому в цей час необхідно створити студентам особливі умови, які будуть спонукати до особистісного саморозвитку, спрямованого до професійного зростання. Таким чином, освітнє середовище має бути побудоване таким чином, щоб надати свободу дій і самостійність у вирішенні завдань, щоб саморозвиток при цьому був направлений на особистісний ріст. На нашу думку, сучасні інформаційні та комунікаційні технології можуть виступати тими умовами, в якому людина стає суб'єктом, який ініціює процес саморозвитку.

На думку багатьох дослідників, особистісний саморозвиток, як правило, відбувається в контексті діяльності (перш за все професійної) завдяки гармонійній взаємодії структурних компонентів самосвідомості: когнітивного (уявлення про себе), емоційно ціннісного (ставлення до себе), мотиваційно-сміслового (Р. Бернс, Л. І. Божович, М. Й. Боришевський, Е. І. Головаха, У. Джеймс, В. С. Мерлін, В. С. Мухіна, В. В. Столін, К. Хорні, П. Р. Чамата, І. І. Чеснокова та ін.). Таким чином, активізація саморозвитку особистості, що розглядається нами як процес і феномен, є інтегрованим чинником їх взаємозв'язку. Під «активізацією саморозвитку особистості» ми розуміємо цілеспрямовану динаміку до зміни внутрішнього стану особистості та реалізації власного позитивного руху на шляху саморозвитку.

При цьому самоконтроль ми розглядаємо як особистісну якість людини і механізм саморегуляції успішності особистісного і професійного саморозвитку, а також самоосвіту в умовах мультимедійного навчання. Інакше кажучи, самоконтроль – це важіль саморегуляції, наявність якого гарантує успішність ініціювання та управління особистістю своїм розвитком як суб'єктом цього освітнього простору.

У дослідженнях А. В. Мудрика, В. А. Кан-Калика та ін. «живе спілкування» як педагогічне спілкування між педагогом і учнем розглядається як основний фактор саморозвитку особистості при суб'єкт-суб'єктних відносинах [4; 5]. Припускаємо, що людина, працюючи в телекомунікаційних системах, починає змінюватися, якщо вона входить в продуктивну творчу діяльність, то зміни носять гуманістичний, суб'єктивно-значущий характер. Суб'єктивно значущий характер діяльності забезпечується на основі «живого спілкування» між педагогом і учнем.

«Само» (“autos”) – синонім до слова “себе”. Впевнено можна сказати, що саморозвиток є складною системою постійного удосконалення людиною себе. Основою саморозвитку є діяльність, система вправ. Поняття «саморозвиток» знаходиться у міждисциплінарному контексті таких наук як філософія, соціологія, психологія, педагогіка. В енциклопедичній літературі запропоновано різні трактування поняття саморозвитку. З одного боку воно тлумачиться як розумовий або фізичний розвиток людини, якого вона досягає самостійними заняттями, вправами [8, с. 45] або розвиток

кого-небудь власними силами, без впливу, сприяння яких-небудь зовнішніх сил [8; 2; 6].

Педагогічні словники здебільшого не тлумачать поняття «саморозвиток». Отже, чіткого визначення поняття саморозвитку не дає енциклопедична література. Але в науковій психолого-педагогічній літературі автори по-різному розуміють суть даного поняття.

Проте, процес саморозвитку особистості та його результати визначаються двома факторами – здатністю особистості до діяльності «зі знанням справи», тобто з якістю і рівнем його освіти та характером і ступенем втілення соціально-культурного досвіду в реаліях, з якими має справу суб'єкт діяльності.

Тому, опосередковане спілкування у відкритому інформаційному освітньому середовищі носить дієвий характер і розглядається як педагогічне, спрямоване на досягнення навчальної мети (М. С. Каган). Але необхідно створити відповідні умови для життєствердження, творчості та самоствердження, щоб досягти розвитку професійного рівня. Ідеальною умовою підвищення професійного рівня можуть стати ІКТ, мультимедіа (комп'ютерні системи з інтегрованою підтримкою звукозаписів і відеозаписів), віртуальна реальність (штучно побудований світ, який певним чином відображає і перетворює реальний світ, утворюючи певне віртуальне середовище (простір) відповідно до уявлень і цілей тих, хто його буде), автоматизована навчальна система на основі гіпертекстової технології (дозволяє підвищити засвоєння навчального матеріалу, включає комплекс навчально-методичних матеріалів (демонстраційні, теоретичні, практичні, контролюючі) і комп'ютерні програми, які керують навчальним процесом)), потужний інформаційний ресурс всесвітньої мережі Інтернет, багатий досвід застосування у викладанні мультимедіа-технологій та ін. (Р. С. Гуревич, М. Ю. Кадемія, Л. С. Шевченко і ін.).

Відзначимо, що високотехнологічність відкритої освіти виводить на поверхню обговорення проблему поєднання духовно-гуманістичного аспекту з технологічним як одного з ефективних шляхів активізації саморозвитку студентів в умовах застосування мультимедіа технології у навчанні мови. Ми усвідомлюємо те, що викладач є вільним у виборі технології та методики її застосування у великому арсеналі ІКТ, які створюють умови для творчості як чинника продуктивного мультимедійного навчання.

На нашу думку, суть мультимедійного навчання характеризується, в першу чергу, його продуктивністю як діяльністю, яка заснована на реалізації особистісного потенціалу, і яка веде до створення освітніх продуктів, адекватних предметів, що вивчаються. Згідно нашої концепції, об'єктивні труднощі застосування комп'ютерних технологій у навчанні формують потребу в саморозвитку особистості як викладача, що здійснює «крок у майбутнє», пізнаючи і вивчаючи високі технології та свої можливості, так і студента.

Гуманістична педагогіка креативна і покликана розвинути в студента творче начало. В. А. Сухомлинський, якого але праву можна вважати класиком сучасної вітчизняної гуманістично орієнтованої педагогіки, вважав, що дитина – це людина, яка є найбільшою з усіх цінностей світу, і тільки той може стати справжнім майстром-педагогом, хто вірить в людину, в його безмежні можливості. Тому В. О. Сухомлинський пропагує душевне, чуйне ставлення до формується людської особистості, відкидає насильство і примус по відношенню до неї, основою чого є не

просто добре серце вчителя, а й добре знання дитини, його вікових та індивідуальних можливостей, а також любов як важка і захоплююча творча робота: «Я твердо переконаний, що справжня любов вихователя до вихованців – величезне, непоборне бажання дати їм те, що є в вас дорогого для вас самих; дати не кому-небудь одному, а колективу» [9]. На наш погляд, в основі комп'ютеризації навчання лежить формування «віри в себе» і в свої можливості для подальшої активізації саморозвитку учнів.

У зв'язку з цим навчальна діяльність на базі комп'ютерної технології стає інноваційною на основі особистісно-орієнтованої парадигми, що підвищує роль суб'єкта в проєктуванні своєї освіти. Мультимедійне навчання, змінює не тільки зміст навчальної діяльності, а й характер взаємодії суб'єктів освіти. Їх об'єднує загальна мета у вирішенні навчальних завдань (А. В. Хуторський). Для досягнення ефекту інноваційної орієнтації необхідно наступне:

1. Створення в навчальному процесі того соціального фону спілкування, який сприяє розкриттю і розвитку творчих здібностей студентів. По-перше, в умовах мультимедійного навчання сама новизна технології допомагає створити аналогічний фон; по-друге, кожен тип навчальної програми має свій специфічний фон, який створюється у взаємодії студента із структурними одиницями системи, тобто з об'єктами дійсності.
2. Реорганізація навчального процесу, в ході якої студент стає творцем, а навчальний матеріал – засобом досягнення творчої мети. З нашої позиції організація навчального процесу в корені відрізняється від академічного навчання тим, що викладач виступає головним організатором-координатором і керівником навчального процесу, навчальні дії студента ініціюються ним самим і виконуються самостійно. Ідеальні умови для самостійного навчання надаються мультимедійними навчальними програмами. Найчастіше мультимодальні засоби комунікації використовуються у візуально-графічних текстах. Мультимодальне подання інформації (навчальної) активізує мовномисленнєву діяльність студентів (Е. А. Парфьонов).
3. Введення додаткового навчального матеріалу, що включає опис і показ дії евристичних прийомів. Реалізація даного принципу відбувається в проєктуванні свого авторського продукту, його презентації, що переходить в самопрезентацію, яка розкриває приховані можливості самого автора, яскраво і переконливо подає весь навчальний матеріал, і тим самим відкриває його інтелектуальний потенціал.
4. Постійна підтримка комп'ютерними технологіями мотивації навчання для досягнення професіоналізму.

До зазначеного слід додати, що кожен компонент педагогіки інноваційної орієнтації – успішно пов'язаний з активізацією саморозвитку особистості в умовах мультимедійного навчання. На користь інноваційної педагогіки, орієнтованої на творчу активність учня, говорить і той факт, що В. О. Сухомлинський у своїй теорії та практиці педагогічної діяльності розглядав різні шляхи саморозвитку особистості [10]. Але найбільш повно розроблено вплив творчої діяльності на формування особистості дитини.

Концепція творчого саморозвитку особистості, закладена в теорії і практиці

В. О. Сухомлинського, стала особливо актуальною в мультимедійному навчанні, яке має мету створювати умови для ефективної самореалізації особистості в процесі її активної життєдіяльності. Внаслідок цього, творчий саморозвиток особистості можна визначити як самостійну зміну і перетворення особистості в процесі творчості.

Наступним важливим фактором мультимедійного навчання є лінгвістична спрямованість. Під засобами мультимедійного навчання, ми розглядаємо інтелектуальні технології, які дозволяють підвищити інтелектуальність та творчість індивіда. Сучасними засобами інтелектуальних технологій на сьогодні можуть бути інформаційно-методичні педагогічні засоби, навчальні інтернет-проекти, електронні засоби навчання, в тому числі комп'ютерні мультимедійні програми навчального призначення.

Особливими методами активізації і розвитку творчого потенціалу, які використовуються під час вивчення лінгвістичних дисциплін, і які складають методичну базу є метод проектів і лінгво-комунікативний метод в розробці навчальних систем і програм. В умовах комп'ютерного навчання додаткові труднощі виникають природнім шляхом в процесі взаємодії студента з об'єктами дійсності під час засвоєння матеріалу. З одного боку, труднощі що виникають в досягненні мети навчального курсу стимулюють студента до продовження навчальних дій (за законом протиріч у розвитку). А з іншого – ергономічність навчальних програм, які не викликають особливих труднощів мають гнучкі структури і універсальні в застосуванні. На наш погляд, необхідно враховувати такий подвійний фактор. Оптимальним поєднанням цього явища ми вважаємо введення в структуру освітньої програми коментарів, які забезпечать педагогічний і психологічний вплив на того, хто навчається. А метод власної розробки як активізація і розвиток творчого потенціалу застосовується в організаційному процесі навчання мови і в питанні розробки освітніх програм, де до розробки долучаються майбутні вчителі-філологи та стейкхолдери.

Поняття «стейкхолдер» від англ. “stakeholder” у першоджерелах трактується як особа або компанія, яка інвестувала в бізнес і володіє його частиною. Словник сучасної англійської мови до стейкхолдерів відносить тих, хто зацікавлений в успіху плану або проекту, системи або організації, наприклад, працівник в компанії або батько дитини в школі [1, с. 1391]. Як видно з наведених визначень, велику роль в трактуваннях поняття «стейкхолдер» займають позиції зацікавленості представників як зовнішнього, так і внутрішнього середовища. У вітчизняних реаліях, на думку В. Саввіна та В. Стрекаловського, до внутрішніх стейкхолдерів середовища освітньої організації належать: студенти та їх батьки; науково-педагогічні працівники; адміністративно-управлінський апарат [7, с. 88].

У руслі гуманістичної парадигми мультимедійного навчання відкриваються двері в єдиний світовий культурний та освітній простір, тому правильно розглядати саморозвиток учнів як перспективне інтелектуально-моральне цілеспрямоване виховання самого себе в нових соціокультурних умовах, точніше в мультимедійному навчанні.

Опираючись на положення Л. С. Виготського [3], що думка народжується не з іншої думки, а з мотивуючої сфери нашої свідомості, яка охоплює наші потреби, інтереси і спонукання, афекти й емоції, припустимо, що мовомисленнєву діяльність можна активізувати через повторювані об'єкти на екрані, і, навіть, керувати нею. У нашому випадку можна керувати навчальною діяльністю на відстані (під час роботи на

навчальних сайтах) за рахунок формування позитивної мотивації до вибору певної методики навчання.

В умовах застосування ІКТ та мультимедіа формування мотиваційно-сміслового ядра особистості обумовлюється особистісно значущим змістом інтернет-проектів, структурованих елементів (блоків) електронних засобів навчання і, нарешті, навчально-інформаційним середовищем мережі, що дозволяє вільне переміщення (навігацію) для побудови власної презентації (самопрезентації), що гарантує особистісний сенс діяльності. У центрі уваги саморозвитку студентів в мультимедійному освітньому середовищі знаходиться і використання гіпертексту як одного із сучасних способів подання навчальної інформації. В основі гіпертекстового подання інформації лежить ідея розширення традиційного поняття тексту шляхом введення поняття нелінійного тексту, в якому між виділеними текстовими фрагментами встановлюється перехресний зв'язок і визначається правило переходу від одного фрагмента тексту до іншого. При цьому виходить мережа, яка називається гіпертекстом або нелінійним текстом.

Читання тексту в гіпертекстовому форматі також може активізувати пізнавальну діяльність особистості читача-студента: з одного боку, зміст тексту подається якби «скорочено», але з множинними розгалуженнями, які повністю розкривають думку автора тексту. У читача формується потреба в роботі в розгалуженнях для продовження читання. А з іншого, читач може задовольнятися початковим текстом, поданим для ознайомлення. Читач порівняно за короткий час засвоює зміст великого тексту.

Проаналізовані форми і методи подання інформації засновані на властивості мережі, на її інтерактивності. І власне, в системі «людина-комп'ютер» діалог між людиною і комп'ютером через «інтернет-спілкування» відбувається за рахунок інтерактивності. В даний час існують різні трактування інтерактивності.

В контексті мультимедійного навчання, інтерактивність – це процес надання інформації у відповідь на запити користувача. Інтерактивність дозволяє, в певних межах, управляти навчальною діяльністю через подання інформації в такий спосіб: студент може індивідуально змінювати налаштування, вивчати результати, відповідати на запити програми і т. ін. Таким чином, інтерактивність дозволяє тому, кого навчають – студентів – задовольняти (більш-менш) його потреби.

В мультимедійному освітньому середовищі управління навчанням здійснюється через опосередковане спілкування між педагогом і студентом, де безпосередній контакт замінюється спілкуванням через комп'ютерні технології. Опосередковане спілкування в певних умовах може виконувати функції педагогічного спілкування. У практиці навчання мови однією з умов для самоосвіти стають навчально-інформаційні освітні сайти Інтернету, що надають багатий матеріал з обраної теми, що дозволяють робити зіставлення і аналіз культурних і освітніх цінностей країни і народу.

Беручи до уваги зазначене вище, ми схилиємося до того, що інтернет-ресурси, мультимедіа навчальні системи і засоби, нарешті, усе освітнє середовище покликані стати оптимальними умовами для саморозвитку студентів-філологів. У даному випадку саморозвиток обумовлюється наявністю особистісного змісту навчальної діяльності (авторські інтернет-проекти, електронні підручники). Серед перспектив подальших розвідок умови саморозвитку студентів у мультимедійному освітньо-комунікативному середовищі ЗВО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Rundell M. Macmillan English Dictionary for Advanced Learners. Oxford: Palgrave Macmillan, 2008. 1692 p.
2. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2001. 1440 с.
3. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. Москва: Педагогика, 1982. Т. 2. 453 с.
4. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении: кн. для учителя. Москва: Просвещение, 1987. 190 с.
5. Мудрик А. В. Общение как фактор воспитания школьников. Москва: Педагогика, 1984. 112 с.
6. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. Т. 4: Р-Я / уклад.: В. В. Яременко, О. Н. Сліпущко. Київ: Аконіт, 1999. 341 с.
7. Саввинов В., Стрекаловский В. Учет интересов стейкхолдеров в управлении развитием образования. *Вестник международных организаций*. 2013. № 1(40). С. 87–99.
8. Словник української мови: в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 9. 916 с.
9. Сухомлинський В. А. Мудра влада колективу. *Вибрані педагогічні твори*: в 3 т. Москва: Педагогіка, 1981. Т. 3. С. 361.
10. Сухомлинський В. О. Сто порад учителю. Київ: Радянська школа, 1988. 310 с.

REFERENCES

1. Rundell, M. (2008). Macmillan English Dictionary for Advanced Learners. Oxford: Palgrave Macmillan.
2. Velykyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy. (2001). V. T. Busel (Ed.). Kyiv; Irpin: Perun [in Ukrainian].
3. Vygotskij, L. S. (1982). Sobranie sochinenij. (Vols 1–6); Vol. 2. Moskva: Pedagogika [in Russian].
4. Kan-Kalik, V. A. (1987). Uchitelju o pedagogicheskom obshhenii: kn. dlja uchitelja. Moskva: Prosveshhenie [in Russian].
5. Mudrik, A. V. (1984). Obshhenie kak faktor vospitanija shkol'nikov. Moskva: Pedagogika [in Russian].
6. Novyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy. (1999). (Vols. 1–4); Vol. 4: R-Ia. V. V. Yaremenko, O. N. Slipushko. Kyiv: Akonit [in Ukrainian].
7. Savvinov, V., Strekalovskij, V. (2013). Uchet interesov stekholderov v upravlenii razvitiem obrazovanija. *Vestnik mezhdunarodnyh organizacij*, 1(40), 87–99 [in Russian].
8. Slovnyk ukrainskoi movy. (1978). (Vols. 1–11); Vol. 9. I. K. Bilodid (Ed.) et al. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. Sukhomlynskyi, V. A. (1981). Mudra vlada kolektyvu. *Vybrani pedahohichni tvory*. (Vols. 1–3); Vol. 3. Moskva: Pedahohika. S. 361 [in Ukrainian].
10. Sukhomlynskyi, V. O. (1988). Sto porad uchytelevi. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].